

Programiranje 1

5. predavanje

Saša Singer

`singer@math.hr`

`web.math.hr/~singer`

PMF – Matematički odjel, Zagreb

Sadržaj predavanja

- Cijeli brojevi — prikaz i aritmetika (nastavak):
  - Prikaz brojeva s predznakom — sustav ostataka.
  - Prikaz negativnih brojeva — komplementiraj i dodaj 1.
  - Tipične pogreške u korištenju cijelih brojeva.
- Prikaz realnih brojeva — “floating-point” standard:
  - Osnovni oblik “floating-point” prikaza — mantisa i eksponent.
  - Greške zaokruživanja u prikazu.
  - Pojam “jedinične greške zaokruživanja”.
  - IEEE standard — tipovi: *single*, *double*, *extended*.

Sadržaj predavanja (nastavak)

- Greške zaokruživanja u aritmetici realnih brojeva:
  - Greške zaokruživanja osnovnih aritmetičkih operacija.
  - Opasno ili “katastrofalno” kraćenje.
  - “Širenje” grešaka zaokruživanja, stabilni i nestabilni algoritmi.
- Primjeri širenja grešaka zaokruživanja i izbjegavanja nestabilnosti:
  - Parcijalne sume harmonijskog reda.
  - Korijeni kvadratne jednačbe.

Informacije — sutra = odrada za 2. 11.

Ne zaboravite da **sutra**

- **subota, 10. studenog,**

odrađujemo petak, 2. studenog, po sljedećem rasporedu:

- **predavanja** (S. Singer) — **10–12** u (003),

- **vježbe** (V. Šego) — **12–14** u (004).

Prikaz cijelih brojeva s predznakom

Cijeli brojevi s predznakom

Cijeli brojevi s predznakom modeliraju skup $\mathbb{Z}$ cijelih brojeva.

Ako imamo n bitova na raspolaganju za prikaz, onda skup prikazivih brojeva ima 2^n elemenata.

Među prikazivim brojevima moraju biti i (neki) negativni brojevi. Zgodno bi bilo da ih je podjednako mnogo kao i pozitivnih (odnosno, nenegativnih) brojeva.

Standardni dogovor: u računalu se prikazuje

- najveći mogući podskup uzastopnih brojeva iz $\mathbb{Z}$ koji je “skoro” simetričan oko 0.

Napomena: “Prava” simetrija oko nule dala bi neparan broj prikazivih brojeva — što nema smisla.

Cijeli brojevi s predznakom (nastavak)

Dakle, prikazivih negativnih brojeva ima podjednako mnogo kao i nenegativnih.

Ako želimo da točno polovina tih brojeva bude negativna, onda njih mora biti $2^n/2 = 2^{n-1}$. Nenegativnih brojeva je, naravno, isto toliko.

To znači da je skup svih prikazivih cijelih brojeva s predznakom jednak

$$\mathbb{Z}_{2^n}^- = \{ -2^{n-1}, -2^{n-1} + 1, \dots, -2, -1, \\ 0, 1, \dots, 2^{n-1} - 2, 2^{n-1} - 1 \}.$$

Brojeve izvan tog skupa ne možemo prikazati koristeći samo n bitova.

Cijeli brojevi s predznakom (nastavak)

Najmanji i najveći prikazivi cijeli broj s predznakom su, redom:

$$-2^{n-1}, \quad 2^{n-1} - 1.$$

Tipične vrijednosti za ta dva “granična” broja su:

n	-2^{n-1}	$2^{n-1} - 1$
8	-128	127
16	-32 768	32 767
32	-2 147 483 648	2 147 483 647

Uočite da raspon prikazivih cijelih brojeva s predznakom nije jako velik, čak i za $n = 32$ (što je standard). **Oprez!**

Zato se danas sve više koristi $n = 64$ (želja za $n = 128$).

Prikaz cijelih brojeva s predznakom

Kako stvarno izgleda prikaz brojeva u tih n bitova?

Prikaz pojedinih (prikazivih) brojeva potpuno je određen s dva zahtjeva:

- nenegativni brojevi imaju isti prikaz kao u cijelim brojevima bez predznaka (dovoljno je to tražiti samo za jedan broj, na primjer, nulu),
- aritmetika za te prikaze mora (kao i ranije, za brojeve bez predznaka) dati “dobru” algebarsku strukturu na cijelim brojevima s predznakom, tj. na skupu $\mathbb{Z}_n^-$.

Prvi zahtjev je dosta jasan, ali što znači drugi?

Veza između prikaza i aritmetike

Kod brojeva **bez predznaka**, prikaz binarnim znamenkama je očito odgovarao **aritmetici** — recimo, ovako:

- kad **prikazu** broja B (kao nizu bitova u bazi 2) **dodamo 1**, dobijemo točno **prikaz** broja $B + 1$.

(Hm, nismo baš puno razmišljali o tome).

Modularna aritmetika modulo 2^n dodatno još “zatvara krug” na n bitova, tj. daje **zatvorenost** operacija, a onda i dobru strukturu **prstena s jedinicom** na $\mathbb{Z}_{2^n} = \{0, 1, \dots, 2^n - 1\}$.

Zato gore, umjesto običnog cjelobrojnog $+$, koristimo $\oplus_{2^n}$.

Potpuno isto mora vrijediti i za **prikaze** cijelih brojeva **s predznakom** iz $\mathbb{Z}_{2^n}^-$ — inače nemamo jednostavnu realizaciju aritmetike i dobru strukturu.

Aritmetika cijelih brojeva s predznakom

Dakle, **aritmetika** za cijele brojeve s predznakom **mora** i dalje biti ista, tj.

● **modularna aritmetika modulo 2^n** ,

samo je **interpretacija** sustava ostataka drugačija.

Skup svih prikazivih cijelih brojeva **s predznakom**

$$\mathbb{Z}_{2^n}^- = \{ -2^{n-1}, \dots, -1, 0, 1, \dots, 2^{n-1} - 1 \}$$

je, također, **potpuni** sustav ostataka modulo 2^n .

Na tom skupu opet možemo definirati operacije **zbrajanja** i **množenja** (bez posebnih oznaka) preko odgovarajućih **ostataka** cjelobrojnih operacija $+$ i $\cdot$. Kao i prije, dobivamo strukturu **prstena s jedinicom**, ali sad na skupu $\mathbb{Z}_{2^n}^-$.

Prikaz cijelih brojeva s predznakom (nastavak)

A sad je lako dobiti prikaz svih negativnih brojeva.

Usporedimo skupove prikazivih brojeva bez predznaka i s predznakom, tj. pripadne sustave ostataka modulo 2^n ,

$$\mathbb{Z}_{2^n} = \{0, 1, \dots, 2^n - 1\},$$

$$\mathbb{Z}_{2^n}^- = \{-2^{n-1}, \dots, -1, 0, 1, \dots, 2^{n-1} - 1\}.$$

Pravilo za prikaz je vrlo jednostavno:

- iste prikaze imaju oni brojevi (iz ta dva skupa) koji imaju isti “pravi” ostatak modulo 2^n .

Zaključak: za $B = 1, \dots, 2^{n-1}$,

- prikaz negativnog broja $-B$ (s predznakom)
- jednak je prikazu broja $2^n - B$ (bez predznaka).

Prikaz cijelih brojeva s predznakom (nastavak)

Detaljnija argumentacija ovog zaključka ide na sljedeći način.

Prvo “poklopimo” zajednički dio **nenegativnih** brojeva

$$0, \dots, 2^{n-1} - 1$$

u ta dva skupa. Svaki od tih brojeva ima **isti prikaz** u oba skupa, pa ih “sparujemo”

$$B \in \mathbb{Z}_{2^n}^- \iff B \in \mathbb{Z}_{2^n},$$

za $B = 0, \dots, 2^{n-1} - 1$.

Uočite da

🔴 prikazi svih ovih brojeva imaju **vodeći bit** jednak 0.

Prikaz cijelih brojeva s predznakom (nastavak)

Zatim “zatvaramo modularni krug” dodavanjem **jedan po jedan** modulo 2^n i “sparujemo” odgovarajuće brojeve.

Prvi “dodaj **jedan**” modulo 2^n daje

$$((2^{n-1} - 1) + 1) \bmod 2^n = 2^{n-1} \bmod 2^n = \begin{cases} 2^{n-1} \in \mathbb{Z}_{2^n}, \\ -2^{n-1} \in \mathbb{Z}_{2^n}^-, \end{cases}$$

tj. **zatvara krug** u $\mathbb{Z}_{2^n}^-$, pa “sparujemo”

$$-2^{n-1} \in \mathbb{Z}_{2^n}^- \iff 2^{n-1} \in \mathbb{Z}_{2^n}.$$

A dalje sve ide redom.

Prikaz cijelih brojeva s predznakom (nastavak)

Kad “dodaj jedan” ponovimo k puta, tj. kad broju $2^{n-1} - 1$ dodamo k modulo 2^n , izlazi:

$$-2^{n-1} + (k - 1) \in \mathbb{Z}_{2^n}^- \iff (2^{n-1} - 1) + k \in \mathbb{Z}_{2^n},$$

za $k = 1, \dots, 2^{n-1}$. Supstitucijom $-B = -2^{n-1} + (k - 1)$ za negativne brojeve dobivamo

$$-B \in \mathbb{Z}_{2^n}^- \iff 2^n - B \in \mathbb{Z}_{2^n},$$

i to vrijedi za $B = 1, \dots, 2^{n-1}$.

Dakle, spareni brojevi razlikuju se za točno 2^n .

To je jasno, jer moraju imati isti “pravi” ostatak modulo 2^n .

Prikaz cijelih brojeva s predznakom (nastavak)

Zaključak: za $B = 1, \dots, 2^{n-1}$,

- prikaz **negativnog** broja $-B$ (s predznakom)
- jednak je prikazu broja $2^n - B$ (bez predznaka).

Uočite da

- prikazi svih ovih brojeva imaju **vodeći bit** jednak **1**.

Primjer — prikaz cijelih brojeva za $n = 3$

Primjer. Neka je $n = 3$, tj. imamo samo 3 bita za prikaz. Prikazivih brojeva ima $2^3 = 8$. Prikazi cijelih brojeva **bez predznaka** iz $\mathbb{Z}_8$ i cijelih brojeva **s predznakom** iz $\mathbb{Z}_8^-$ su:

$B \in \mathbb{Z}_8$	$B \in \mathbb{Z}_8^-$	prikaz
0	0	000
1	1	001
2	2	010
3	3	011
4	-4	100
5	-3	101
6	-2	110
7	-1	111

Prikaz cijelih brojeva s predznakom — primjeri

Primjer. Prikaz broja -2^{n-1} dobivamo tako da uzmemo $B = 2^{n-1}$ (koji sam **nije** prikaziv s predznakom) i pogledamo prikaz broja $2^n - B$ bez predznaka:

$$-2^{n-1} \longleftrightarrow 2^n - 2^{n-1} = 2^{n-1} = [1\ 0\ 0\ \dots\ 0\ 0].$$

Ovdje koristimo skraćenu oznaku

$$[\text{bit}_{n-1}\ \text{bit}_{n-2}\ \text{bit}_{n-3}\ \dots\ \text{bit}_1\ \text{bit}_0]$$

za zapis vrijednosti svih n bitova u prikazu broja.

Primjer. Broj -1 ima prikaz ($B = 1$)

$$-1 \longleftrightarrow 2^n - 1 = [1\ 1\ 1\ \dots\ 1\ 1].$$

Prikaz cijelih brojeva s predznakom — primjeri

Primjer. Kad **najvećem** prikazivom broju (s predznakom) $2^{n-1} - 1$ dodamo 1, rezultat je **najmanji** prikazivi broj (s predznakom), jer je

$$\begin{aligned}(2^{n-1} - 1) + 1 &= ((2^{n-1} - 1) + 1) \bmod 2^n \\ &= 2^{n-1} \bmod 2^n = -2^{n-1} \in \mathbb{Z}_{2^n}^-.\end{aligned}$$

Naravno, isti rezultat izlazi i običnim binarnim “zbrajanjem prikaza”

$$[0\ 1\ 1\ \dots\ 1\ 1] + [0\ 0\ 0\ \dots\ 0\ 1] = [1\ 0\ 0\ \dots\ 0\ 0].$$

Uočite da **nema** prijenosa.

Prikaz cijelih brojeva s predznakom — primjeri

Primjer. Analogno, zbrajanju $(-1) + 1 = 0$ odgovara binarno “zbrajanje prikaza”

$$[1\ 1\ 1\ \dots\ 1\ 1] + [0\ 0\ 0\ \dots\ 0\ 1] = 1 [0\ 0\ 0\ \dots\ 0\ 0].$$

Ovdje imamo prijenos, ali se on “modularno” ignorira.

Prikaz cijelih brojeva s predznakom — komentar

Dakle, prikaz negativnih brojeva je posljedica one iste modularne aritmetike koja vrijedi i za cijele brojeve bez predznaka.

Tehnički gledano, tri osnovne operacije $+$, $-$ i $\cdot$ na cijelim brojevima u računalu se izvršavaju

- **potpuno jednako** (istim “elektroničkim krugovima”) za cijele brojeve s predznakom i bez njega,

Važni su samo bitovi u prikazu, a ne i njihova interpretacija!

Za cjelobrojno dijeljenje to ne vrijedi (v. malo kasnije).

Vodeći bit — predznak

U prikazu cijelih brojeva s predznakom

- svi **nenegativni** brojevi imaju **vodeći bit** jednak 0, a
- svi **negativni** brojevi imaju **vodeći bit** jednak 1.

Zato se vodeći bit obično zove i **bit predznaka** (engl. **sign**).

Taj naziv, nažalost, može zavesti na **pogrešnu** ideju o prikazu. Prikaz cijelih brojeva s predznakom **ne dobiva** se kao:

- bit **predznaka** i prikaz **apsolutne** vrijednosti broja (bez predznaka, s bitom manje).

Za razliku od ovog, kod “realnih” brojeva to **vrijedi**, što samo povećava mogućnost zabune.

Prikaz suprotnog broja preko komplementa

Za zadani broj $B > 0$, kad tražimo prikaz broja $-B$,

- broj $2^n - B$ nije baš lako izračunati, čim je broj bitova n iole veći.

Srećom, ima i lakši način! Prikaz broja $-B$ možemo naći i tehnikom “dvojnog komplementa”:

- prikaz zadanog broja B treba komplementirati, tj. pretvoriti nule u jedinice i obratno (tj. $0 \leftrightarrow 1$),
- a zatim tom komplementu treba dodati 1 (modulo 2^n).

Kratko opravdanje: ako je $\bar{B}$ broj (bez predznaka) kojem odgovara komplementirani prikaz broja B , onda je (očito)

$$B + \bar{B} = [1\ 1\ 1\ \dots\ 1\ 1] = 2^n - 1.$$

Prikaz suprotnog broja preko komplementa

Prebacimo 1 s desne na lijevu stranu

$$B + \bar{B} + 1 = 2^n,$$

i zapišimo ovu relaciju “modularnim zbrajanjem” $\oplus_{2^n}$ u $\mathbb{Z}_{2^n}$

$$B \oplus_{2^n} (\bar{B} \oplus_{2^n} 1) = 0.$$

Dakle, **jedinstveni** suprotni element (inverz obzirom na zbrajanje) elementa $B \in \mathbb{Z}_{2^n}$ jednak je $\bar{B} \oplus_{2^n} 1$.

Drugim riječima, **suprotni** broj dobivamo tako da

- **komplementiramo** broj (odnosno, njegov prikaz) i
- **dodamo 1** modulo 2^n .

Potpuno isto “pravilo” vrijedi i za brojeve **s predznakom!**

Prikaz cijelih brojeva s predznakom — primjer

Primjer. Uzmimo da je $n = 8$ (da ne pretjeravamo), i pogledajmo zapis broja -120 . Za početak, vrijedi

$$-2^7 = -128 \leq -120 \leq 127 = 2^7 - 1,$$

pa je -120 prikaziv. Nadalje, binarni prikaz broja $B = 120$ je

$$\begin{aligned} 120 &= 64 + 32 + 16 + 8 \\ &= 0 \cdot 2^7 + 1 \cdot 2^6 + 1 \cdot 2^5 + 1 \cdot 2^4 \\ &\quad + 1 \cdot 2^3 + 0 \cdot 2^2 + 0 \cdot 2^1 + 0 \cdot 2^0. \end{aligned}$$

Dakle, broj $B = 120$ kao cijeli broj bez predznaka ima prikaz

$$120 \longleftrightarrow [0 \ 1 \ 1 \ 1 \ 1 \ 0 \ 0 \ 0].$$

Prikaz cijelih brojeva s predznakom — primjer

U zadanih $n = 8$ bitova, broj $B = 120$ (kao cijeli broj s predznakom ili bez njega) ima prikaz

7	6	5	4	3	2	1	0
0	1	1	1	1	0	0	0

Komplementiranjem prikaza (bit po bit) dobivamo

7	6	5	4	3	2	1	0
1	0	0	0	0	1	1	1

Dodamo 1 (modulo 2^8). Prikaz broja $-B = -120$ je

7	6	5	4	3	2	1	0
1	0	0	0	1	0	0	0

Prikaz cijelih brojeva s predznakom — primjer

Istu stvar možemo dobiti i tako da nađemo prikaz broja

$$2^8 - B = 256 - 120 = 136$$

kao cijelog broja **bez predznaka**. Imamo redom

$$\begin{aligned} 136 &= 128 + 8 \\ &= 1 \cdot 2^7 + 0 \cdot 2^6 + 0 \cdot 2^5 + 0 \cdot 2^4 \\ &\quad + 1 \cdot 2^3 + 0 \cdot 2^2 + 0 \cdot 2^1 + 0 \cdot 2^0. \end{aligned}$$

Za $n = 8$, broj -120 kao cijeli broj **s predznakom** ima isti prikaz kao i **136 bez predznaka**

$$-120 \longleftrightarrow 136 \longleftrightarrow [1\ 0\ 0\ 0\ 1\ 0\ 0\ 0].$$

Dijeljenje cijelih brojeva s predznakom

Prošli puta smo uveli operacije div (cjelobrojni kvocijent) i mod (ostatak) na skupu $\mathbb{Z} \times \mathbb{N}$.

Definicija. Neka su $a \in \mathbb{Z}$ i $b \in \mathbb{N}$ bilo koji brojevi, i neka su $q \in \mathbb{Z}$ (cjelobrojni kvocijent) i $r \in \mathbb{Z}_b$ (ostatak) **jedinstveni** brojevi za koje vrijedi

$$a = q \cdot b + r.$$

Operacije div i mod **definiramo** relacijama

$$a \text{ div } b := q \in \mathbb{Z}, \quad a \text{ mod } b := r \in \mathbb{Z}_b.$$

Za početak, uočite da su **obje** operacije definirane na skupu $\mathbb{Z} \times \mathbb{N}$, a kodomene su različite.

Dijeljenje cijelih brojeva s predznakom

Sad nam **treba** proširenje na skup $\mathbb{Z} \times (\mathbb{Z} \setminus \{0\})$,

- kad **cjelobrojno dijelimo dva cijela broja** (što, naravno, ima smisla),

da dobijemo cjelobrojno dijeljenje za cijele brojeve **s predznakom** $\mathbb{Z}_{2^n}^-$ (koji modeliraju $\mathbb{Z}$).

Naravno, ideja je ista kao i kod brojeva bez predznaka.

Cjelobrojno dijeljenje ili **dijeljenje s ostatkom** cijelih brojeva **s predznakom** je naprosto

- **restrikcija** odgovarajućih operacija **div** i **mod**.

Dakle, treba nam proširenje tih operacija na $\mathbb{Z} \times (\mathbb{Z} \setminus \{0\})$.

Međutim, **ne postoji** dogovoreni standard za to proširenje.

Dijeljenje cijelih brojeva s predznakom

U većini programskih jezika (uključivo i C) **vrijedi** da

- stvar radi očekivano (prema Euklidovom teoremu) **samo na skupu** $\mathbb{N}_0 \times \mathbb{N}$.

Dakle, za **nenegativne** brojeve **s predznakom** dobivamo očekivane (i korektne) rezultate u cjelobrojnom dijeljenju.

A za negativne operande? **Nije precizno definirano!**

Na primjer, C standard (knjiga Kernighan, Ritchie) kaže:

- ako je barem jedan od dva operanda **negativan**, rezultat **ovisi o implementaciji**.

Dakle, **nije predvidiv** — isti program može davati **različite** rezultate, ovisno o računalu i izboru C kompilera.

Zato — **čitajte upute** ili, naprosto, probajte!

Dijeljenje cijelih brojeva s predznakom

Eksperiment:

- test-program `divmod.c` (pokaži!),
- Intelov C++ compiler (verzija 9.1.032), na IA-32.

Rezultati $q = a \operatorname{div} b$ i $r = a \operatorname{mod} b$ za $a = \pm 5$, $b = \pm 3$:

a	b	q	r
5	3	1	2
-5	3	-1	-2
5	-3	-1	2
-5	-3	1	-2

Operacije `div` i `mod` interpretiramo na $\mathbb{Z} \times (\mathbb{Z} \setminus \{0\})$.

Veza cjelobrojnog i običnog dijeljenja

Ključ za interpretaciju:

- **kvocijent** se uvijek “zaokružuje” prema nuli,

$$q = \text{sign}\left(\frac{a}{b}\right) \cdot \left\lfloor \left| \frac{a}{b} \right| \right\rfloor,$$

- **ostatak** ima isti predznak kao i a .

$$r = \text{sign}(a) \cdot (|a| \bmod |b|).$$

Za ostatak r ovdje vrijedi:

- $0 \leq r < |b|$, za $a \geq 0$,
- $-|b| < r \leq 0$, za $a < 0$.

Veza cjelobrojnog i običnog dijeljenja

Razlog: standardno ograničenje na **ostatak** $0 \leq r < b$, tj. $r \in \mathbb{Z}_b$, odgovara cijelim brojevima **bez predznaka**.

Međutim, kod brojeva s predznakom imamo i negativne brojeve, pa (možda) ima smisla dozvoliti da i ostaci budu negativni (u nekim slučajevima).

Prednosti ovakve “definicije” operacija **div** i **mod** na skupu $\mathbb{Z} \times (\mathbb{Z} \setminus \{0\})$:

- bez obzira na predznake od a i b ,
- dobivamo iste **apsolutne** vrijednosti kvocijenta q i ostatka r ,

tj. samo predznaci od q i r ovise o predznacima od a i b .

Ovo je i **najčešća** realizacija cjelobrojnog dijeljenja u praksi.

Cijeli brojevi s predznakom — sažetak

Ako imamo n bitova za prikaz brojeva, onda je skup svih prikazivih cijelih brojeva bez predznaka jednak

$$\mathbb{Z}_{2^n}^- = \{ -2^{n-1}, -2^{n-1} + 1, \dots, -2, -1, \\ 0, 1, \dots, 2^{n-1} - 2, 2^{n-1} - 1 \}.$$

Za prikaz broja $B \in \mathbb{Z}_{2^n}^-$ vrijedi:

- nenegativni brojevi $B = 0, \dots, 2^{n-1} - 1$ imaju isti prikaz kao i bez predznaka,
- negativni brojevi $B = -1, \dots, -2^{n-1}$ imaju isti prikaz kao i brojevi $2^n + B$ bez predznaka.

Cijeli brojevi s predznakom — sažetak

Osim toga, prikaz suprotnog broja $-B$ dobivamo tako da

- komplementiramo prikaz samog broja i dodamo 1 modulo 2^n .

Aritmetika cijelih brojeva s predznakom je modularna aritmetika modulo 2^n na sustavu ostataka $\mathbb{Z}_{2^n}^-$.

- To vrijedi za operacije $+$, $-$ i $\cdot$.

Operacije cjelobrojnog dijeljenja s ostatkom div i mod daju iste rezultate kao da dijelimo u $\mathbb{Z}$,

- ali treba provjeriti kako se dobiva proširenje ovih operacija s $\mathbb{N}_0 \times \mathbb{N}$ na $\mathbb{Z} \times (\mathbb{Z} \setminus \{0\})$.

Cijeli brojevi u C-u — sažetak

U programskom jeziku C:

- cijelim brojevima s predznakom odgovara tip koji se zove `int`.

Ovaj tip postoje u nekoliko raznih veličina, a razlike su u broju bitova n predviđenih za prikaz. Na 32-bitnim arhitekturama računala imamo sljedeće tipove:

- standardni `int` ($n = 32$),
- `short` ($n = 16$),
- `long` ($n = 32$), tj. isto kao standardni `int`,
- a katkad i druge, poput `long long` ($n = 64$).

Zapis konstanti (vrijednost, navođenje tipa) — sljedeći put.

Cijeli brojevi s predznakom u C-u — primjer 1

```
#include <stdio.h>

int main(void) {
    short int i = 32766; /* n = 16 za short */

    i += 1;
    printf("%d\n", i); /* 32767 */
    i += 1;
    printf("%d\n", i); /* -32768, a ne 32768 */

    return 0;
}
```

`SHRT_MAX = 32767` u zaglavlju `limits.h`. Ovdje je $n = 16$.

Cijeli brojevi — klasične greške

Primjer. Računanje $n!$ u cjelobrojnoj aritmetici.

Za prirodni broj $n \in \mathbb{N}$, funkciju **faktorijela** definiramo na sljedeći način:

$$1! = 1,$$

$$n! = n \cdot (n - 1)!, \quad n \geq 2.$$

Napišimo program koji računa broj $50!$ u cjelobrojnoj aritmetici (tip `int`).

Cijeli brojevi — klasične greške (nastavak)

```
#include <stdio.h>

int main(void) {
    int i, f50 = 1;    /* n = 32 za int */

    for (i = 2; i <= 50; ++i)
        f50 *= i;

    printf(" f50 = %d\n", f50);    /* f50 = 0 */

    return 0;
}
```

Izlaz programa je: **f50 = 0**. Zašto?

Cijeli brojevi — klasične greške (nastavak)

Za početak, $50!$ je **ogroman** broj. Točna vrijednost je

$$50! = 30414\ 09320\ 17133\ 78043\ 61260\ 81660 \\ 64768\ 84437\ 76415\ 68960\ 51200\ 00000\ 00000,$$

i ima **65** dekadskih znamenki. Dakle, sigurno **nije** prikaziv u cjelobrojnoj aritmetici.

Granice za tip `int` ($n = 32$ bita) iz zaglavlja `limits.h` su

$$\text{INT\_MAX} = 2147483647, \quad \text{INT\_MIN} = (-\text{INT\_MAX} - 1).$$

Objasnimo još zašto je $f50 = 0$ u našem programu.

Cjelobrojna aritmetika u kojoj računamo je **modularna** aritmetika — modulo 2^{32} .

Cijeli brojevi — klasične greške (nastavak)

To znači da naš program kaže da je

$$50! = 0 \pmod{2^{32}},$$

ili da 2^{32} dijeli $50!$.

Zadatak. Nađite **najveću** potenciju broja 2 koja dijeli $50!$, ili, općenito $n!$. Rješenje:

$$m = \left\lfloor \frac{n}{2} \right\rfloor + \left\lfloor \frac{n}{2^2} \right\rfloor + \left\lfloor \frac{n}{2^3} \right\rfloor + \left\lfloor \frac{n}{2^4} \right\rfloor + \left\lfloor \frac{n}{2^5} \right\rfloor + \dots$$

Za $n = 50$ imamo $m = 25 + 12 + 6 + 3 + 1 = 47$.

Zadatak. Nađite **najmanji** broj n za koji je $n! = 0$ u cjelobrojnoj aritmetici s ℓ bitova za prikaz brojeva.

Tablica $n!$ za $\ell = 16$ i $\ell = 32$ bita

Usporedimo rezultate za $n!$ dobivene u **cjelobrojnoj** aritmetici s $\ell = 16$ i $\ell = 32$ bita s (ispravnim) rezultatom dobivenim u **realnoj** aritmetici.

$n!$	$\ell = 16$	$\ell = 32$	realna aritmetika
7!	5040	5040	5040
8!	-25216	40320	40320
9!	-30336	362880	362880
10!	24320	3628800	3628800
11!	5376	39916800	39916800
12!	-1024	479001600	479001600

Tablica $n!$ za $\ell = 16$ i $\ell = 32$ bita (nastavak)

$n!$	$\ell = 16$	$\ell = 32$	realna aritmetika
13!	-13312	1932053504	6227020800
14!	10240	1278945280	87178291200
15!	22528	2004310016	1307674368000
16!	-32768	2004189184	20922789888000
17!	-32768	-288522240	355687428096000
18!	0	-898433024	6402373705728000
19!	0	109641728	121645100408832000
20!	0	-2102132736	2432902008176640000

Prikaz “realnih” brojeva u računalu — IEEE standard

Uvod u prikaz realnih brojeva

Kako pohraniti “jako velike” ili “jako male” brojeve?
Recimo (dekadski pisano):

67800000000.0   0.000002078

Koristimo tzv. **znanstvenu** notaciju u kojoj

- prvo pišemo vodeće značajne znamenke broja,
- a zatim pišemo faktor koji ima oblik baza na odgovarajući eksponent, tj. potenciju baze.

Uz dogovor da vodeći dio bude između 1 i 10 (strogo ispod),
to izgleda ovako:

$6.78 \cdot 10^{10}$ $2.078 \cdot 10^{-6}$.

Prikaz realnih brojeva

U računalu se binarni zapis realnog broja pohranjuje u znanstvenom formatu:

$$\text{broj} = \text{mantisa} \cdot 2^{\text{eksponent}}.$$

Mantisa se uobičajeno (postoje iznimke!) pohranjuje u tzv. **normaliziranom obliku**, tj.

$$1 \leq \text{mantisa} < (10)_2.$$

I za pohranu **mantise** i za pohranu **eksponenta** rezervirano je **konačno** mnogo binarnih znamenki. Posljedice:

- prikaziv je samo neki **raspon** realnih brojeva,
- niti svi brojevi unutar prikazivog raspona **nisu prikazivi** (mantisa predugačka) $\implies$ **zaokruživanje**.

Prikaz realnih brojeva (nastavak)

Primjer: Znanstveni prikaz binarnih brojeva:

$$1010.11 = 1.01011 \cdot 2^3$$

$$0.0001011011 = 1.01011 \cdot 2^{-4}$$

Primijetite da se vodeća jedinica u normaliziranom obliku **ne mora** pamtiti (ako je broj $\neq 0$).

- Taj bit se može upotrijebiti za pamćenje dodatne znamenke mantise.

Tada se vodeća jedinica zove **skriveni bit** (engl. hidden bit) — jer se **ne pamti**.

Ipak ovo je samo pojednostavljeni prikaz realnih brojeva.

Stvarni prikaz realnih brojeva

Najznačajnija promjena obzirom na pojednostavljeni prikaz:

- **eksponent** se prikazuje u “zamaskiranoj” ili “pomaknutoj” formi (engl. biased form).

To znači da se stvarnom eksponentu se **dodaje konstanta** takva da je “pomaknuti” eksponent uvijek pozitivan.

Ta konstanta ovisi o broju bitova za eksponent i bira se tako da je prikaziva **recipročna vrijednost najmanjeg normaliziranog broja**.

Takav “pomaknuti” eksponent naziva se **karakteristika**, a normaliziranu mantisu neki zovu i **signifikand**.

Oznake

Oznake:

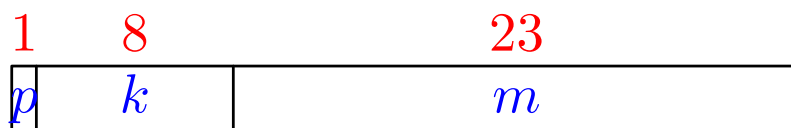
- **Crveno** — duljina odgovarajućeg polja (u bitovima), bitove brojimo od 0 zdesna nalijevo (kao i obično),
- p — predznak: 0 za pozitivan broj, 1 za negativan broj,
- k — karakteristika,
- m — mantisa (signifikand).
- Najznačajniji bit u odgovarajućem polju je najljeviji.
- Najmanje značajan bit u odgovarajućem polju je najdesniji.

Stvarni prikaz tipa single

“Najkraći” realni tip je tzv. realni broj **jednostruke** točnosti — u C-u poznat kao **float**.

On ima sljedeća svojstva:

- duljina: 4 byte-a (32 bita), podijeljen u **tri** polja.

- u mantisi se ne pamti vodeća jedinica ako je broj normaliziran,
- **stvarni eksponent** broja e , $e \in \{-126, \dots, 127\}$,
- **karakteristika** $k = e + 127$, tako da je $k \in \{1, \dots, 254\}$,
- **karakteristike** $k = 0$ i $k = 255$ koriste se za “posebna stanja”.

Stvarni prikaz tipa single (nastavak)

Primjer: Broj $(10.25)_{10}$ prikažite kao broj u jednostrukoj točnosti.

$$\begin{aligned}(10.25)_{10} &= \left(10 + \frac{1}{4}\right)_{10} = (10 + 2^{-2})_{10} \\ &= (1010.01)_2 = 1.01001 \cdot 2^3.\end{aligned}$$

Prema tome je:

$$p = 0$$

$$k = e + 127 = (130)_{10} = (2^7 + 2^1)_{10} = 1000\ 0010$$

$$m = 0100\ 1000\ 0000\ 0000\ 0000\ 000$$

Prikazi nule: $k = 0, m = 0$

Realni broj **nula** ima dva prikaza: mantisa i karakteristika su joj nula, a predznak može biti **0** “pozitivna nula” ili **1** “negativna nula”.

Ta dva prikaza nule su:

$$+0 = 0000\ 0000\ 0000\ 0000\ 0000\ 0000\ 0000\ 0000$$

$$-0 = 1000\ 0000\ 0000\ 0000\ 0000\ 0000\ 0000\ 0000$$

Smatra se da su vrijednosti ta dva broja jednake (kad se uspoređuju).

Denormalizirani brojevi: $k = 0, m \neq 0$

Ako je $k = 0$, a postoji **barem jedan** znak mantise koji nije nula, onda se kao eksponent uzima -126 . Mantisa takvog broja **nije normalizirana** i počinje s $0.m$.

Takvi brojevi zovu se **denormalizirani brojevi**.

Primjer: Kako izgleda prikaz realnog broja

$$0.000\ 0000\ 0000\ 0000\ 0000\ 1011 \cdot 2^{-126}?$$

Rješenje:

$$p = 0$$

$$k = 0000\ 0000$$

$$m = 000\ 0000\ 0000\ 0000\ 0000\ 1011$$

Plus i minus beskonačno: $k = 255, m = 0$

Ako je $k = 255$, a mantisa jednaka 0, onda

• $p = 0$ — prikaz $+\infty$, skraćena oznaka **+Inf**,

• $p = 1$ — prikaz $-\infty$, skraćena oznaka **-Inf**.

Primjer: Prikaz broja $+\infty$ ($-\infty$) je

$$p = 0 \quad (p = 1)$$

$$k = 1111 \ 1111$$

$$m = 000 \ 0000 \ 0000 \ 0000 \ 0000 \ 0000$$

Nije broj: $k = 255, m \neq 0$

Ako je $k = 255$ i postoji bar jedan bit mantise različit od nule, onda je to signal da se radi o pogrešci (recimo dijeljenje s nulom, vađenje drugog korijena iz negativnog broja i sl.)

Tada se takva pogreška kodira znakom za Not a Number ili, skraćeno, s NaN:

$$p = 0$$

$$k = 1111 \ 1111$$

$$m = 000 \ 0000 \ 0000 \ 0101 \ 0000 \ 0000$$

Greške zaokruživanja

Postoje realni brojevi koje **ne možemo egzaktno** spremiti u računalo, čak i kad su **unutar** prikazivog raspona brojeva. Takvi brojevi imaju **predugačku mantisu**.

Primjer: Realni broj

$$a = 1.0001\ 0000\ 1000\ 0011\ 1001\ 0111$$

ne može se spremiti u realni broj jednostruke preciznosti **float** u C-u koji ima **23 + 1** znakova mantise, jer ima **25** znakova mantise.

Procesor tada pronalazi dva najbliža **prikaziva** susjeda broju a takva da vrijedi

$$a_- < a < a_+.$$

Greške zaokruživanja (nastavak)

U našem primjeru je:

$$a = 1.0001\ 0000\ 1000\ 0011\ 1001\ 0111$$

$$a_- = 1.0001\ 0000\ 1000\ 0011\ 1001\ 011$$

$$a_+ = 1.0001\ 0000\ 1000\ 0011\ 1001\ 100$$

Nakon toga, **zaokružuje** se rezultat. Zaokruživanje može biti:

- 🔴 prema najbližem broju (**standardno**, engl. **default**, za IA-32 procesore) — ako su dva susjeda jednako udaljena od a , izabire **parni** od ta dva broja,
- 🔴 prema dolje, tj. prema $-\infty$,
- 🔴 prema gore, tj. prema ∞ ,
- 🔴 prema nuli, tj. odbacivanjem “viška” znamenki.

Greške zaokruživanja (nastavak)

Standardno zaokruživanje u našem primjeru:

$$a = 1.0001\ 0000\ 1000\ 0011\ 1001\ 0111$$

$$a_- = 1.0001\ 0000\ 1000\ 0011\ 1001\ 011$$

$$a_+ = 1.0001\ 0000\ 1000\ 0011\ 1001\ 100$$

Ovdje su a_- i a_+ jednako udaljeni od a , pa je zaokruženi a jednak a_+ , jer a_+ ima **parni** zadnji bit (jednak je 0).

Jedinična greška zaokruživanja

Dakle, ako je $x \in \mathbb{R}$ unutar raspona brojeva prikazivih u računalu, onda se umjesto x sprema zaokruženi broj prikazivi $fl(x)$.

Time smo napravili **grešku zaokruživanja** $\leq \frac{1}{2}$ “zadnjeg bita” mantise i taj broj se zove

☛ **jedinična greška zaokruživanja** (engl. unit roundoff).

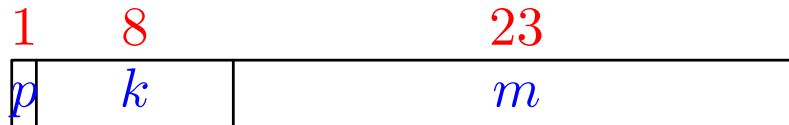
Standardna oznaka je u . Za **float** je $u = 2^{-24} \approx 5.96 \cdot 10^{-8}$.
Vrijedi

$$fl(x) = (1 + \varepsilon)x, \quad |\varepsilon| \leq u,$$

gdje je ε relativna greška napravljena tim zaokruživanjem.
Dakle, imamo **vrlo malu** relativnu grešku.

Prikaz brojeva jednostruke točnosti — sažetak

IEEE tip `single` = `float` u C-u:

Vrijednost broja je

$$v = \begin{cases} (-1)^p * 2^{(k-127)} * (1.m) & \text{ako je } 0 < k < 255, \\ (-1)^p * 2^{(-126)} * (0.m) & \text{ako je } k = 0 \text{ i } m \neq 0, \\ (-1)^p * 0 & \text{ako je } k = 0 \text{ i } m = 0, \\ (-1)^p * \text{Inf} & \text{ako je } k = 255 \text{ i } m = 0, \\ \text{NaN} & \text{ako je } k = 255 \text{ i } m \neq 0. \end{cases}$$

Raspon tipa float

Najveći prikazivi pozitivni broj je $\text{FLT\_MAX} \approx 3.40282 \cdot 10^{38}$

$$p = 0$$

$$k = 1111\ 1110$$

$$m = 111\ 1111\ 1111\ 1111\ 1111\ 1111$$

Najmanji prikazivi normalizirani pozitivni broj je
 $\text{FLT\_MIN} \approx 1.17549 \cdot 10^{-38}$

$$p = 0$$

$$k = 0000\ 0001$$

$$m = 000\ 0000\ 0000\ 0000\ 0000\ 0000$$

Raspon tipa float

Najmanji prikazivi denormalizirani pozitivni broj je

$$\approx 1.4013 \cdot 10^{-45}$$

$$p = 0$$

$$k = 0000\ 0001$$

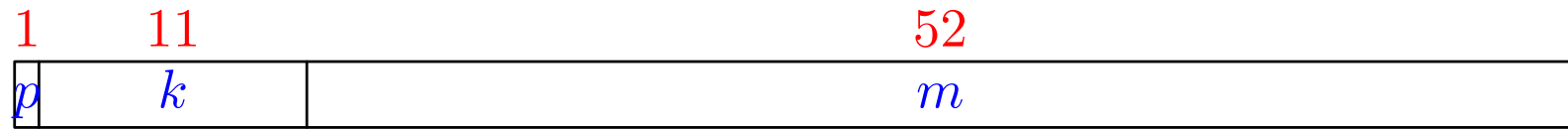
$$m = 000\ 0000\ 0000\ 0000\ 0000\ 0001$$

Stvarni prikaz tipa double

“Srednji” realni tip je tzv. realni broj **dvostruke** točnosti — u C-u poznat kao **double**.

On ima sljedeća svojstva:

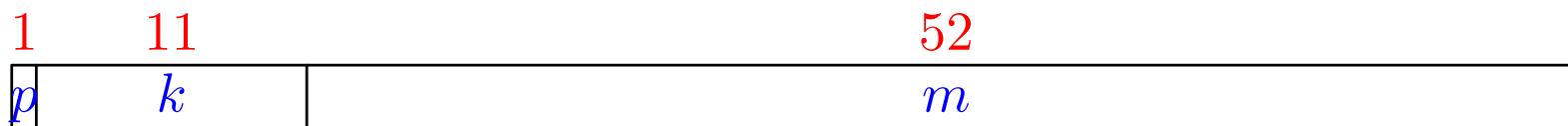
- Duljina: 8 byte-a (64 bita), podijeljen u **tri** polja.

- u mantisi se ne pamti vodeća jedinica ako je broj normaliziran,
- **stvarni eksponent** broja e , $e \in \{-1022, \dots, 1023\}$,
- **karakteristika** $k = e + 1023$, tako da je $k \in \{1, \dots, 2046\}$,
- **karakteristike** $k = 0$ i $k = 2047$ — “posebna stanja”.

Prikaz brojeva dvostruke točnosti — sažetak

IEEE tip `double` = `double` u C-u:

Vrijednost broja je

$$v = \begin{cases} (-1)^p * 2^{(k-1023)} * (1.m) & \text{ako je } 0 < k < 2047, \\ (-1)^p * 2^{(-1022)} * (0.m) & \text{ako je } k = 0 \text{ i } m \neq 0, \\ (-1)^p * 0 & \text{ako je } k = 0 \text{ i } m = 0, \\ (-1)^p * \text{Inf} & \text{ako je } k = 2047 \text{ i } m = 0, \\ \text{NaN} & \text{ako je } k = 2047 \text{ i } m \neq 0. \end{cases}$$

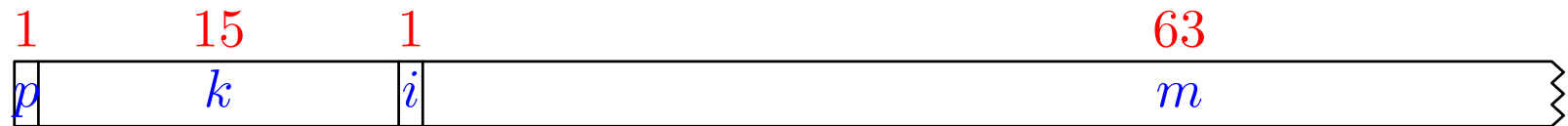

Tip extended

Stvarno računanje (na IA-32) se obično radi u “proširenoj” točnosti — u C-u možda dohvatljiv kao **long double**.

On ima sljedeća svojstva:

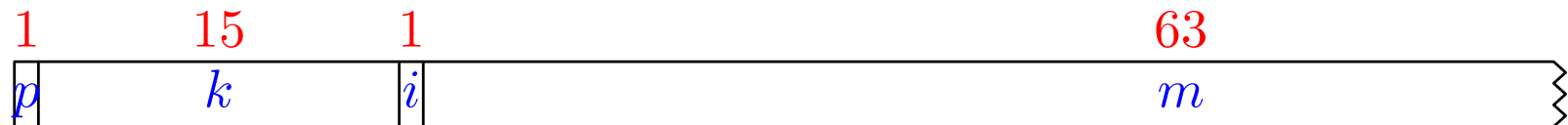
- Duljina: 10 byte-a (80 bita), podijeljen u četiri polja.

- u mantisi se pamti vodeći bit i mantise,
- stvarni eksponent broja e , $e \in \{-16382, \dots, 16383\}$,
- karakteristika $k = e + 16383$, tako da je $k \in \{1, \dots, 32766\}$,
- karakteristike $k = 0$ i $k = 32767$ — “posebna stanja”.

Prikaz brojeva proširene točnosti — sažetak

IEEE tip extended:

Vrijednost broja je

$$v = \begin{cases} (-1)^p * 2^{(k-16383)} * (i.m) & \text{ako je } 0 \leq k < 32767, \\ (-1)^p * \text{Inf} & \text{ako je } k = 32767 \text{ i } m = 0, \\ \text{NaN} & \text{ako je } k = 32767 \text{ i } m \neq 0. \end{cases}$$

Uočite da **prva** mogućnost uključuje:

• $+0$, -0 i **denormalizirane** brojeve (za $k = 0$),
jer se **pamti** vodeći “cjelobrojni” bit i mantise.

Aritmetika računala

Aritmetika računala nije egzaktna. Za aritmetičku operaciju $\circ$, gdje je $\circ$ jedna od operacija $+$, $-$, $*$, $/$, zahtijeva se samo da ima malu relativnu grešku, tj.

$$fl(x \circ y) = (1 + \varepsilon)(x \circ y),$$

pri čemu je fl rezultat operacije dobiven računalom, a ε mali pozitivan broj.

Za aritmetiku računala **ne vrijedi**:

- asocijativnost zbrajanja i množenja,
- distributivnost množenja prema zbrajanju.

Jedino vrijedi:

- komutativnost za zbrajanje i množenje.

Primjer neasocijativnosti zbrajanja

Primjer. **Asocijativnost** zbrajanja u računalu **ne vrijedi**.

Znamo (odn. uskoro ćete znati) da je tzv. **harmonijski** red

$$1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{3} + \cdots + \frac{1}{i} + \cdots$$

divergentan, tj. suma mu je “**beskonačna**”.

No, nitko nas ne spriječava da računamo konačne početne komade ovog reda, tj. **njegove parcijalne sume**

$$S_n := 1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{3} + \cdots + \frac{1}{n-1} + \frac{1}{n}.$$

A kojim **redom** zbrajamo? (Zbrajanje je **binarna** operacija!)

Primjer neasocijativnosti zbrajanja (nastavak)

U **realnim** brojevima je **potpuno svejedno** kojim poretkom zbrajanja računamo ovu sumu, jer vrijedi **asocijativnost**.

$$a + (b + c) = (a + b) + c = a + b + c.$$

Uostalom, sam zapis izraza **bez zagrada**

$$S_n = 1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{3} + \cdots + \frac{1}{n-1} + \frac{1}{n}$$

već “podrazumijeva” **asocijativnost**. U suprotnom, morali bismo **zagradama** naglasiti **poredak** operacija.

Ovdje imamo točno $n - 1$ **binarnih operacija zbrajanja**, i možemo ih napraviti **kojim redom hoćemo**.

Primjer neasocijativnosti zbrajanja (nastavak)

Drugim riječima, u prethodni izraz za S_n

- možemo rasporediti zagrade na bilo koji način, samo da svi plusevi budu “binarni”, tj. zbrajaju dva objekta, a objekt je broj ili (podizraz u zagradama).

Na pr., zbrajanju “unaprijed” odgovara raspored zagrada

$$S_{n,1} := \left(\dots \left(\left(1 + \frac{1}{2} \right) + \frac{1}{3} \right) + \dots + \frac{1}{n-1} \right) + \frac{1}{n},$$

a zbrajanju “unatrag” odgovara raspored zagrada

$$S_{n,2} := 1 + \left(\frac{1}{2} + \left(\frac{1}{3} + \dots + \left(\frac{1}{n-1} + \frac{1}{n} \right) \dots \right) \right).$$

Primjer neasocijativnosti zbrajanja (nastavak)

Koliko takvih rasporeda zagrada ima — bit će napravljeno u Kombinatorici. Bitno je da svi daju **isti rezultat**.

Komutativnost nam uopće **ne treba**. Ako i nju iskoristimo, dobivamo još puno više načina za računanje ove sume, i svi, naravno, opet daju **isti rezultat**.

Izračunajmo **aritmetikom računala** navedene **dvije** sume

• $S_{n,1}$ — unaprijed, i

• $S_{n,2}$ — unatrag,

za $n = 1\,000\,000$, u **tri** standardne IEEE točnosti **single**, **double** i **extended**. Preciznije, koristimo ova tri tipa za prikaz brojeva, uz pripadne aritmetike za računanje.

Primjer neasocijativnosti zbrajanja (nastavak)

Uz skraćene oznake S_1 i S_2 za varijable u kojima zbrajamo pripadne sume, odgovarajući algoritmi za zbrajanje su:

● unaprijed

$$S_1 := 1,$$

$$S_1 := S_1 + \frac{1}{i}, \quad i = 2, \dots, n,$$

● unatrag

$$S_2 := \frac{1}{n},$$

$$S_2 := \frac{1}{i} + S_2, \quad i = n - 1, \dots, 1.$$

Dakle, zaista ne koristimo komutativnost zbrajanja.

Primjer neasocijativnosti zbrajanja (nastavak)

Dobiveni rezultati za sume S_1 , S_2 i pripadne relativne greške su:

tip i suma	vrijednost	rel. greška
single S_1	14.3573579788208008	$2.45740E-0003$
single S_2	14.3926515579223633	$5.22243E-0006$
double S_1	14.3927267228647810	$6.54899E-0014$
double S_2	14.3927267228657545	$-2.14449E-0015$
extended S_1	14.3927267228657234	$1.91639E-0017$
extended S_2	14.3927267228657236	$-1.08475E-0018$

Slovo E u brojevima zadnjeg stupca znači “puta 10 na”, pa je, na pr., $-1.08475E-0018 = -1.08475 \times 10^{-18}$.

Primjer neasocijativnosti zbrajanja (nastavak)

Izračunate vrijednosti S_1 i S_2 su različite (u sve tri točnosti). Dakle, zbrajanje brojeva u aritmetici računala očito **nije asocijativno**.

Primijetite da, u sve tri točnosti, **zbrajanje unatrag** S_2 daje nešto **točniji** rezultat. To **nije slučajno**.

Svi brojevi koje zbrajamo su **istog predznaka** pa zbroj stalno **raste**, bez obzira na poredak zbrajanja.

- Kad zbrajamo unatrag — **od manjih** brojeva **prema većim**, zbroj se **pomalo** “nakuplja”.
- Obratno, kad zbrajamo unaprijed — **od velikih** brojeva **prema manjim**, zbroj puno **brže naraste**. Onda mali dodani član **jedva utječe** na rezultat (tj. dobar dio znamenki pribrojnika nema utjecaj na sumu).

Primjer katastrofalnog kraćenja

Zakruživanjem ulaznih podataka dolazi do male relativne greške. Kako ona može utjecati na konačan rezultat?

Primjer. Uzmimo realnu aritmetiku “računala” u bazi 10. Za mantisu (značajni dio) imamo $t = 4$ dekadске znamenke, a za eksponent $s = 2$ znamenke (što nije bitno). Neka je

$$\begin{aligned}x &= 8.8866 = 8.8866 \times 10^0, \\y &= 8.8844 = 8.8844 \times 10^0.\end{aligned}$$

Umjesto brojeva x i y (koji nisu prikazivi), u “memoriju” spremamo brojeve $fl(x)$ i $fl(y)$, pravilno zaokružene na $t = 4$ znamenke

$$\begin{aligned}fl(x) &= 8.887 \times 10^0, \\fl(y) &= 8.884 \times 10^0.\end{aligned}$$

Primjer katastrofalnog kraćenja (nastavak)

Ovim zaokruživanjem smo napravili **malu** relativnu grešku (ovdje je $u = 5 \times 10^{-5}$).

Razliku $f_l(x) - f_l(y)$ računamo tako da **izjednačimo eksponente** (što već jesu), **oduzmemo** značajne dijelove (mantise), pa **normaliziramo**

$$\begin{aligned} f_l(x) - f_l(y) &= 8.887 \times 10^0 - 8.884 \times 10^0 \\ &= 0.003 \times 10^0 = 3.??? \times 10^{-3}. \end{aligned}$$

Kod normalizacije, zbog pomaka “**ulijevo**”, pojavljuju se

● **?** = znamenke koje više **ne možemo** restaurirati (ta informacija se izgubila).

Što sad?

Primjer katastrofalnog kraćenja (nastavak)

Računalo radi **isto** što bismo i mi napravili:

🔴 na ta mjesta ? upisuje 0.

Razlog: da rezultat bude **točan**, ako su ulazni brojevi točni. Dakle, ovo oduzimanje je **egzaktno** i u aritmetici računala.

Konačni rezultat je $fl(x) - fl(y) = 3.000 \times 10^{-3}$.

Pravi rezultat je

$$\begin{aligned}x - y &= 8.8866 \times 10^0 - 8.8844 \times 10^0 \\ &= 0.0022 \times 10^0 = 2.2 \times 10^{-3}.\end{aligned}$$

Već **prva** značajna znamenka u $fl(x) - fl(y)$ je **pogrešna**, a relativna greška **ogromna**! Uočite da je ta znamenka (**3**) ujedno i **jedina** koja nam je ostala — sve ostalo se skratilo!

Primjer katastrofalnog kraćenja (nastavak)

Prava **katastrofa** se događa ako $3.??? \times 10^{-3}$ uđe u naredna zbrajanja (oduzimanja), a onda se **skrati** i ta trojka!

Uočite da je **oduzimanje** $fl(x) - fl(y)$ bilo **egzaktno** (a egzaktno je i u aritmetici računala), ali **rezultat je pogrešan**.

Krivac, očito, nije **oduzimanje** (kad je egzaktno).

- Uzrok su **polazne greške** u operandima.

Ako njih **nema**, tj. ako su operandi **egzaktni**,

- i dalje (naravno) dolazi do **kraćenja**,

- ali je rezultat (uglavnom, a po IEEE standardu sigurno) **egzaktan**,

pa se ovo kraćenje zove **benigno kraćenje**.

Kvadratna jednadžba

Uzmimo da treba riješiti (realnu) kvadratnu jednadžbu

$$ax^2 + bx + c = 0,$$

gdje su a , b i c zadani i $a \neq 0$.

Matematički gledano, problem je lagan: imamo 2 rješenja

$$x_{1,2} = \frac{-b \pm \sqrt{b^2 - 4ac}}{2a}.$$

Numerički gledano, problem je mnogo izazovniji:

- ni uspješno računanje po ovoj formuli,
- ni točnost izračunatih korijena,

ne možemo uzeti “zdravo za gotovo”.

Kvadratna jednadžba (nastavak)

Primjer: $x^2 - 56x + 1 = 0$. U aritmetici s 5 decimala dobijemo

$$x_1 = \frac{56 - \sqrt{3132}}{2} = \frac{56 - 55.964}{2} = 0.018000,$$

$$x_2 = \frac{56 + \sqrt{3132}}{2} = \frac{56 + 55.964}{2} = 55.982.$$

Točna rješenja su

$$x_1 = 0.0178628\dots \quad \text{i} \quad x_2 = 55.982137\dots$$

Manji od ova dva korijena ima samo dvije točne znamenke (kraćenje).

Kvadratna jednadžba (popravak)

Prvo izračunamo većeg po apsolutnoj vrijednosti, po formuli

$$x_2 = \frac{-(b + \text{sign}(b)\sqrt{b^2 - 4ac})}{2a},$$

a manjeg po apsolutnoj vrijednosti, izračunamo iz

$$x_1 \cdot x_2 = \frac{c}{a}$$

(Vieta), tj.

$$x_1 = \frac{c}{x_2 a}.$$

Opasnog kraćenja za x_1 više nema!

Kvadratna jednadžba (nastavak)

Ovo je bila samo **jedna**, od (barem) **tri** “opasne” točke za računanje. Preostale dvije su:

- 🔴 “kvadriranje” pod korijenom — mogućnost za **overflow**.
Rješenje — “skaliranjem”.
- 🔴 oduzimanje u diskriminanti (kraćenje) — nema jednostavnog rješenja.
- 🔴 To je odraz **nestabilnosti** problema, jer tad imamo **dva bliska korijena** koji su **osjetljivi** na male perturbacije koeficijenata (na pr. pomak c “gore–dolje”).